Atıf Bilgisi / Reference Information

Yücel, E. (2021). Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması (el-Câmiu's-Sahîh Özelinde). *Journal of History School*, 52, 2138-2164.

**BUHÂRÎ'NİN HADİSTEKİ GARÎB KELİMELERİ ÂYETLE
AÇIKLAMASI (el-Câmiu's-Sahîh Özelinde)**

Ekrem YÜCEL*

Öz

Hadis literatüründe en güvenilir eser olarak kabul gören *el-Câmiu's-Sahîh*'in bu payeyi kazanmasında Buhârî'nin ilmî yetkinliği, tasnif ve tanzimindeki başarısı etkili olmuştur. Eser temelde bir hadis kitabı olmakla birlikte, âyet ve hadislere dair bazı açıklamaları da ihtiva etmektedir. Çünkü Buhârî, yer verdiği âyet ve hadisleri birlikte değerlendirerek bir hükme ulaşmak istemektedir. Bu bağlamda hadisteki garîb kelimeleri âyetlerle şerh etmesi, gerektiğinde bunun için nakillerden yararlanması müracaat ettiği yöntemlerden biridir. Bu metotta ana gaye hadisle âyet arasındaki müşterek lafızlar tespit edilerek hadisin Kur'an'daki asılları veya benzerleriyle şerh edilmesidir. Bununla birlikte, metindeki kelime yerine eşanlamlı başka bir sözcüğün açıklandığı veya kelimelerin birbirleriyle olan farklılığına dikkat çekmek için kullanıldığı da müşahade edilmektedir. Buhârî, genelde hadisleri sevk ettikten sonra yaptığı bu tür izahları, bazen bâb başlıklarında hadisi nakletmeden önce de yapmaktadır. Hadis metinlerindeki garîb kelimelerin âyetle açıklanmasının, hadisin Kur'an ışığında anlaşılması ve yorumlanmasına katkı sağlayacağı izahtan vârestedir. Ancak bunun anlama ve yorumlamaya dair yegâne yöntem olduğunu iddia etmek mümkün olmadığı gibi tüm hadislere tatbik edilmesi de oldukça güçtür.

Anahtar Kelimler: Buhârî, Garîb Kelime, Hadis, Âyet, *el-Câmiu's-Sahîh*.

---

*Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
ekremyucel@firat.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2548-6743

Bukhari's Explanation the Rare Words in the Hadith Texts by the Qur'anic Verses (The Case of al-Jami al-Sahih)

Abstract

Bukhari's scientific competence and his success in classification and arrangement have an effect in the reputation of *al-Jami al-Sahih*, which is accepted as the most reliable book in hadith literature. Although *al-Jami al-Sahih* is a hadith book actually, it also contains some explanations about verses and hadiths because Bukhari wants to reach a judgment by evaluating the verses and hadiths that he transmitted together. In this context, it is one of the methods that he uses to explain the rare words in the hadith by verses and when necessary to benefit from narratives for this purpose. The main purpose of this method is to determine the common words between the hadith and the verse and to explain the hadith by the original word or similar ones in the Qur'an. However, it is also seen that instead of the word in the hadith text, another synonymous word is explained or used to take attention to the fact that words are different from each other. Generally, Bukhari makes these kinds of explanations after transmitting hadiths, but sometimes does at the beginning of heading of the sub-chapters (abwāb). It is clear that explanation of the rare words in the hadith texts by verse will contribute to the understanding and interpretation of the hadith under the supervision of the Qur'an. However, it is not possible to claim that it is the only method of understanding and interpretation, and it is also too difficult to apply it to all hadith texts.

Keywords: Bukhari, Rare Words in the Hadith, Hadith, Qur'anic Verse, *al-Jami al-Sahih*.

GİRİŞ

Sahih hadisleri bir araya getirmek gayesiyle tasnif edilen ilk eser olan Buhârî'nin *Sahih*'i,¹ hadis edebiyatında en güvenilir kitap olarak kabul edilmektedir. Tarihî süreçte farklı eleştirilere konu edilse de,² sahih olduğu düşüncesi zamanla İslam dünyasında kabul görerek yerleşik bir teamül haline gelmiştir. Nitekim tasnifinden birkaç asır sonra, sıhhati konusunda âlimlerin

---

¹ Celâleddin es-Suyûtî (v. 911/1505), *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Bedî' es-Seyyid el-Lahâm, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dimeşk, 2010, C. 1, s. 83. Bu görüşe eleştirel bir yaklaşım için bkz. H. Musa Bağcı, "Hadis Metodolojisinde Sahihu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. XLV, S. 1, (ss. 39-56).

² Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (v. 385/995), *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 121 vd.; Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar*, 1997, C. X, S. 1-2-3, (ss. 1-14).

icmaı olduğu düşüncesi dile getirilmiştir. İlk defa Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) gündeme getirdiği bu fikir, İbnü's-Salâh (v. 643/1245) tarafından iyice pekiştirilmiştir.³ Bu anlayış sonraki dönemlerde de değişmemiş ve Kur'an'dan sonra en güvenilir kitap olarak tavsif edilmeye devam etmiştir.⁴

Musannıfının ilmi yetkinliği ve sahih hadisleri seçkideki başarısına ilaveten söz konusu eserin tasnifinde kendine has bazı hususiyetlerinin bulunması, hem dikkatleri üzerine çekmesine hem de İslam dünyasında hüsn-i kabulle karşılanmasına sebep olmuştur. Nitekim tasnif dönemi hadis musannefatında pek görülmeyen muallak hadislerin çokça kullanılması, bâb başlıkları (tercemeler) ile hadisler arasında kurulan ilgi bu bağlamda zikredilebilir.⁵ Bu çalışmada ise eserin bir diğer özelliği yani Buhârî'nin hadislerdeki garîb kelimeleri âyetle açıklamasını örnekleriyle birlikte incelemek amaçlanmaktadır.

Konularına göre tertip edilmiş eserlerin hemen hepsinde gördüğümüz şekliyle; hadislerdeki, “merfû‘ mânânın tessebbütü” şeklinde terimleştirebileceğimiz, hadisin doğru anlamının Resûlullah'a âidiyetinin âyetlerle ısbatı yöntemi, ciddiyetle ele alınması gereken bir “Tasnif Yöntemi”dir kanaatindeyiz. Bu yöntemin en belirgin uygulayıcısı olan Buhârî'den vereceğimiz örnekler, hadislerin yorumunda âyetlerden istidlâl veya ihticâc metodunu gözler önüne sermektedir. Nitekim eserin muhtelif yerlerinde âyetlere veya hadislerin sened ve metnine dair yapılan açıklama bol miktarda bulunmaktadır. Söz konusu izahlardan bir kısmı Buhârî'ye, diğer bir kısmı ise kendinden önceki nesillere aittir. Kendine ait izahlar daha çok قَالَ / kâle “dedi” ve قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ / kâle Ebû Abdillâh “Ebû Abdullah şöyle dedi.” lafızlarıyla ifade edilmekle birlikte bunlardan hiçbirinin kullanılmadığı durumlar da bulunmaktadır. *el-Câmiu's-Sahîh* mahiyet itibariyle rivayet türü bir eser olduğundan, âyet ve hadis metinleriyle ilgili açıklamalar garîbu'l-hadis veya şerh kitaplarındaki gibi çok uzun olmayıp daha ziyade kelimelerin şerhi niteliğindedir. Bununla birlikte naklettiği veya bizzat kendisinin yaptığı bu kısa izahlar, metinlerin doğru anlam ve yorumunu tespit etme açısından önemli olduğu gibi, onun düşünce

³ Kamil Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslâmî Araştırmalar*, 1997, C. X, S. 1-2-3, ss. 100-109, s. 107.

⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 95.

⁵ Nitekim Buhârî üzerine yapılan araştırmalarda bu durum belirgin olarak görülmektedir. Örnek olması için bkz. İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl el-Askalânî (v. 852/1449), *Hedyü's-Sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, thk. Abdulazîz b. Abdillâh b. Bâz - Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2012, C. I, s. 16 vd.; Fuad Sezgin (v. 2018), *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2000, s. 105-138; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 45-185.

dünyasını ve hadisten çıkardığı hükümleri göstermesi bakımından da son derece mühimdir. Bundan dolayı öncelikle Buhârî'nin açıklamalarının mahiyeti üzerinde durulacak, daha sonra garîbu'l-hadisleri âyetle şerh etmesi mufassal olarak ele alınacaktır.

1. Buhârî'ye Ait Açıklamaların Mahiyeti

Buhârî, söz konusu eserinde yer verdiği âyetler ve tahriç ettiği hadisleri kendi iç bütünlüğü içerisinde değerlendirerek tüm merviyâtı mezcetmeye gayret göstermiştir. Bu ameliyenin neticesinde metinler arasında anlam bağı kurarak belli hükümlere ulaşmayı amaçlamıştır. Bundan dolayı sadece nakille yetinmemiş, gerek gördüğü durumlarda âyet ve hadisleri ya kendinden önceki kuşaklardan yaptığı nakillerle ya da bizzat kendisi açıklamış, böylece metinler arası anlam örgüsü oluşturmayı hedeflemiştir. Buhârî'nin kendinden önceki tabakalardan yaptığı nakiller, azımsanmayacak miktarda olmakla birlikte, burada onun açıklamalarına yoğunlaşmak amaçlandığından sadece bir örnekle iktifa edilecektir. Hz. Peygamber'in rüyasında kendisini bir kuyudan su çekerken gördüğü, yanına önce Hz. Ebû Bekir'in, ardından Hz. Ömer'in gelip su çektiğini anlatan hadiste, Hz. Ömer'in yaptığı bu işi anlatmak için *فَلَمْ أَرْ عَبْقَرِيًّا* / *fe lem era abkariyyen* lafzı kullanılmıştır. Buhârî, İbn Cübeyr'in *العَبْقَرِيُّ* / *el-abkarî* kelimesini “antika (muhteşem)”, Yahyâ (b. Ziyâd el-Ferrâ)'nın da *الرَّزَابِيُّ* / *ez-zerâbî* sözcüğünü, “ince işlemeli halı” olarak tanımladığını nakletmiştir.⁶ İbn Cüreyc ve Yahyâ'dan yaptığı aktarımlarla, Hz. Ömer'in yaptığı işin mükemmeliyetini; çok kıymetli, ince işlemeli bir halı değerinde tavsif etmiş ve hadisteki ifadenin anlamını iki farklı şahıstan yaptığı nakille tespit etmiştir.

el-Câmiu's-Sahîh'te, tercemelerdeki âyetlerin kısa tefsiri, isnaddaki râvilerin tasrihi, mütâbilerin zikredilmesi ve hadis metnindeki garîb kelimelerin açıklamasının yapıldığı görülmektedir. Hatta Fuad Sezgin (v. 2018), onu kendinden önceki ve sonraki musannefattan ayıran temel vasıflarından birinin, bir hadis eseri hüviyetini kaybedecek oranda filolojik bilgiler içermesi olduğunu belirtmiştir.⁷ O, bu ifadelerini her ne kadar eleştiri maksadıyla dile getirmiş olsa da, kanaatimizce eserin bu özelliği tenkitten ziyade takdir edilecek bir meziyettir. Örnek olması hasebiyle âyetler hakkında yaptığı açıklamaların birkaçını zikretmek dahi bu izahların kıymetini göstermesi açısından son derece önemlidir. Çünkü Buhârî, -biraz önce de ifade edildiği gibi- nakledilen

⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru's-Selâm, Riyad 1999, Fedâilu Ashâbi'n-Nebi, 6, (H. No: 3682).

⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 145.

malzemeyi mezcederek eserin iç bütünlüğünü sağlamayı, okuyucunun zihin dünyasına hitap etmeyi ve bunun sonucunda bir hükme varmayı hedeflemektedir. Nitekim o, bazen tercemelerde sevk ettiği âyetlerdeki garîb kelimeyi veya bir bütün olarak âyetin anlamını açıklamaktadır. Örneğin “Kitâbu’l-Îmân”ın ikinci bâbında “De ki! Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin”⁸ âyetinden sonra, duanın sözlük anlamının “îmân” olduğunu belirtmekte⁹ ve âyeti “Îmânınız olmasa Rabbim size ne diye değer versin” şeklinde yorumlamaktadır. Âyetteki “dua” kelimesinin “îmân” manasında olduğu vurgulanmadan, “Îmân” ana konusunda zikredilmesi, âyetin ilgisiz yerde sevk edildiği intibahı uyandıracaktır. Ancak yapılan dilsel izah, olası yanlış anlamının önüne geçtiği gibi, tercemede zikredilen âyetle o bâb altında verilen hadisin anlam bütünlüğünü de sağlamaktadır.

“Kitâbu’l-Îmân”ın otuzuncu bâbında ise önce “Allah îmânınızı zayi etmez” âyetini¹⁰ vermiş, sonra يَغْنِي / yani diyerek kastedilen mananın “Beyt-i Makdis’e yönelerek kılınan namaz” olduğunu belirtmiştir.¹¹ Böylece âyetin anlamını, kıblenin tahvilinden önce Mescid-i Aksâ’ya yönelerek kılınan namazları, Allah’ın boşa çıkarmayacağı şeklinde belirlerken aynı zamanda tercemede belirttiği, namazın îmandan olması fikrini desteklemiştir. Aynı bâbın altında, kıblenin Mescid-i Aksâ’dan Mescid-i Harâm’a tahvil edilmesini anlatan hadisi naklettikten sonra, hadisin râvilerinden Züheyr ← Ebû İshak tarikiyle Berâ’nın şöyle dediğini rivayet etmiştir: Kible, Kâbe’ye tahvil edilmeden önce ölen ve öldürülenler bulunmaktaydı. Biz onlar hakkında ne diyeceğimizi bilmiyorduk. Bunun üzerine “Allah sizin îmânınızı zayi edecek değildir” âyeti nazil oldu.¹² Bu şekilde o, tercemede yer verdiği âyet, âyet hakkında yaptığı açıklama ve bâb içerisinde tahric ettiği hadisin birbiriyle uyumunu sağlayarak, bâb başlığında belirttiği namazın îmandan olduğu hükmüne ulaşmıştır.

Hadisler hakkında yaptığı açıklamaların bir kısmı metne yönelik olduğu halde diğer bir kısmı senedle alakalıdır. Senedle ilgili izahlardan bazıları râvinin kimliğini tasrihe yöneliktir. Mesela Muhammed b. Abdürrahim ← Ebû Seleme el-Huzâî Mansûr b. Seleme ← **İbn Bilâl** ← Zeyd b. Eslem ← Atâ b. Yesâr ← İbn Abbas tarikinde, İbn Bilâl’i zikrettikten sonra, يَغْنِي سليمان / yani Süleyman diyerek râvinin kimliğini açıklamıştır.¹³ Konuyla ilgili bir başka örnekte ise Ebu’n-Nu‘mân ← **Hammâd** ← Amr b. Dînâr ← Tâvus ← İbn Abbas senedinde,

⁸ 25/Furkân, 77.

⁹ Buhârî, Îmân, 2.

¹⁰ 2/Bakara, 143.

¹¹ Buhârî, Îmân, 30.

¹² Buhârî, Îmân, 30, (H. No: 40).

¹³ Buhârî, Vudû’, 7, (H. No: 140).

Hammâd'dan sonra وَهُوَ / ve hüve lafzıyla onun İbn Zeyd olduğunu beyan etmiştir.¹⁴

Senedle ilgili açıklamaların büyük çoğunluğunu ise mütâbî'ler oluşturmaktadır. Hadisi önce bir isnadla nakleden Buhârî, metnin sonunda mütâbî' veya şahitlere yer vermektedir. "Kitâbu'l-İlim"de hadis metnini Ali b. Abdullah ← Süfyân ← Amr ← Vehb b. Münebbih ← Kardeşi ← Ebû Hüreyre kanalıyla verdikten sonra Ma'mer ← Hemmâm ← Ebû Hüreyre isnadını naklederek Ma'mer'in mütâbaat ettiğini söylemiştir.¹⁵ Bir başka örnekte Abdullah b. Yûsuf ← el-Leys ← Saîd (o el-Makbûrî'dir) ← Şerik b. Abdullah b. Ebî Nemir ← Enes b. Mâlik ← Hz. Peygamber isnadıyla naklettikten sonra aynı hadisi Mûsâ ve Ali b. Abdulhamid'in, Süleyman ← Sâbit ← Enes b. Mâlik ← Hz. Peygamber tarikiyle rivayet ettiklerini belirtmiştir.¹⁶

Sened hakkındaki açıklamalarını râvi ismini tasrih, mütâbî' ve şahit zikretmek suretinde yaptığı gibi bazen başka tariklerdeki lafız farklılıklarına da temas etmiştir. Örneğin "Kur'an'ı okurken teganni yapmayan bizden değildir" hadisini İshak ← Ebû Âsım ← İbn Cüreyc ← İbn Şihâb ← Ebû Seleme ← Ebû Hüreyre ← Hz. Peygamber isnadıyla naklettikten sonra Ebû Zâde / وَزَادَ غَيْرُهُ: يَجْهَرُ بِهِ / ve zâde ğayruhû: yecheru bih diyerek Ebû Hüreyre dışındaki râvilerin "Kur'an'ı açıktan okuduğunda" kısmını ziyade ettiklerini belirtmiştir.¹⁷ Bazen de farklı râvilerin muhtelif lafızlar kullandığına işaret etmiştir. "Kitâbu'l-İmân"ın on beşinci bâbında, cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girdikten sonra Allah Teâlâ'nın, kalbinde hardal tanesi kadar îmân olanların cehennemden çıkarılmalarını emredeceği, bunun üzerine cehennemden çıkarılarak hayat veya hayâ nehrine gireceklerini bildiren hadisi, İsmâil ← Mâlik ← Amr b. Yahyâ el-Mâzinî ← Babası ← Ebû Saîd el-Hudrî ← Hz. Peygamber tarikiyle nakletmiştir. Akabinde ise قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ / kâle Ebû Abdillâh diyerek Vüheyb'in Amr'dan naklinde مِنْ إِيْمَانٍ / min imânin yerine مِنْ حَيْرٍ / min hayrin lafzını, فِي نَهْرِ الْحَيَا / fi nehri'l-hayâ yerine ise فِي نَهْرِ الْحَيَاةِ / fi nehri'l-hayât kelimesini kullandığını belirtmiştir.¹⁸ Buhârî'nin hadisi, aldığı râvilerin lafzına bağlı kalarak tahric etmesi, diğer râvilerin naklettiği muhtelif lafızları sonradan zikretmesi, onun bazen lafzen rivayete bağlı kaldığını göstermesi açısından son derece önemlidir ve tarafımızdan müstakil bir çalışmaya konu edilecektir.

¹⁴ Buhârî, Ezân, 137, (H. No: 815).

¹⁵ Buhârî, İlim, 39, (H. No: 113).

¹⁶ Buhârî, İlim, 6, (H. No: 63).

¹⁷ Buhârî, Tevhid, 44, (H. No: 7527).

¹⁸ Buhârî, İmân, 15, (H. No: 22).

Hadisteki garîb kelimelerin anlamını farklı şekillerde açıklayan Buhârî, dilsel argümanlara sıkça müracaat etmiştir. Örneğin Ebû Hüreyre'nin naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber, عَبَسَ عَبْدُ الدِّينَارِ / *te'ise 'abdu'd-dînâr* “Dinara kul olan sürünsün”, aynı hadisin devamında ise طُوبَى لِعَبْدٍ أَخَذَ بِعِثَانٍ فَرَسِيهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ / *tûbâ li-'abdin âhizin bi-'inâni ferasihî fî sebîlillâh* “Allah yolunda cihat etmek için atının yularını tutana müjdeler olsun” buyurmuştur. Buhârî hadisi naklettikten sonra metinde yer alan عَبَسَ / *te'ise* “yüz üstü düşmek, helak olmak” anlamındaki kelimeyi Hz. Peygamber'in sanki “Allah onları yüz üstü düşürsün”, demek istemesi şeklinde açıklamıştır. Aynı metindeki طُوبَى / *tûbâ* kelimesinin فُعْلَى / *fu'lâ* vezninde olup “güzel olan her şey” anlamına geldiğini, aslında ya harfî olmakla birlikte vav harfine kalb edildiğini ve يَطِيبُ / *yetîbu*'dan türetildiğini belirtmiştir.¹⁹ Bazen de hangi kökten geldiğini izah ettikten sonra kelimenin anlamını vermiştir. Örneğin Abdullah b. Ömer'e ait olan atın kaçarak Rumlara katılmasını ve Hâlid b. Velîd'in onu sahibine iade ettiğini bildiren hadiste عَارَ / *'âra* lafzı yer almaktadır. O, bu sözcüğün vahşi eşek anlamındaki الْعَيْرُ / *el-'ayr* kelimesinden müştak olduğunu ve “kaçtı” anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁰

Hadis metnindeki bir kelimeyi açıkladıktan sonra, bazen metinde bulunmadığı halde, sırf söz konusu sözcükle ilgisinden dolayı başka bir lafzı da izah etmiştir. Mesela önce îmân ve hikmetin Yemenli olduğunu bildiren hadisi nakletmiş, sonra metinde geçen Yemen'in bu şekilde isimlendirilme sebebini, Kâbe'nin *yemîn*inde yani sağ tarafında bulunması olarak açıklamıştır. Şam'ın ise Kâbe'nin solunda kalmasından dolayı bu ismi aldığını belirtmiştir.²¹ Ancak Şam, naklettiği hadis metninde mevcut değildir. Anlaşılan, Yemen'in Kâbe'nin sağında olması hasebiyle bu adı aldığını açıklayınca, her ne kadar metinde olmasa da Kâbe'nin solunda kalan Şam'ın ismini de belirtme gereği duymuştur.

Müslim'in eserindeki kadar yoğun olmamakla birlikte Buhârî'nin de metnin yerine نَحْوُهُ / *nahvehû* veya مِثْلُهُ / *mislehû* “bir benzeri” tabirlerini kullandığı görülmektedir. Örneğin, “Müslüman birinin cenazesine katılan, cenaze namazını kılan ve defin işlemlerinden sonra dönen kişiye iki kîrât, namazını kılp definden önce dönenlere ise bir kîrât sevap vardır” hadisini önce Ahmed b. Abdullah b. Ali el-Mencûfî ← Ravh ← Avf ← el-Hasan ve Muhammed ← Ebû Hüreyre ← Hz. Peygamber tarikiyle merfu olarak nakletmiştir. Sonra Osman el-Müezzin ← Avf ← Muhammed ← Ebû Hüreyre ← Hz. Peygamber kanalıyla نَحْوُهُ / *nahvehû* ifadesiyle bir benzerinin rivayet edildiğini söylemiştir.²² Bunlara ilave olarak

¹⁹ Buhârî, Cihâd ve's-Siyer, 70, (H. No: 2887).

²⁰ Buhârî, Cihâd ve's-Siyer, 187, (H. No: 3068).

²¹ Buhârî, Menâkıb, 1, (H. No: 3499).

²² Buhârî, İmân, 35, (H. No: 47).

Buhârî, bazen naklettiği hadisin akabinde, farklı fikhî hükümlerden birini tercih ederek kendi görüşünü de belirtmektedir.²³

2. Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında âyetlerin kullanılması meselesi tarafımızdan müstakil başka bir makaleye konu edilmiş²⁴ ve metodoloji bahsi orada ele alınmıştır. Bundan dolayı burada -tekrara düşmemek adına- konuyla ilgili teorik açıklamalardan sarf-ı nazar edilerek sadece Buhârî'nin hadislerdeki garîb kelimeyi âyetle şerh etmesi, diğer bir ifadeyle hadisleri anlama ve yorumlamada Kur'an'dan faydalanması üzerinde durulacaktır.

Hadis metninde bulunan ve az kullanılmasından dolayı anlaşılması zor ve kapalı bir lafız olan²⁵ garîbu'l-hadis izahında âyetlerdeki kelimelerden faydalanmak, Buhârî'den önceki muhaddislerde pek görülmeyen yeni sayılabilecek bir yöntemdir. Garîbu'l-hadis, fikhü'l-hadisle ilgili bir alan olduğu için Buhârî, kitabının konusuna ve maksadına uygun olarak garîb kelimenin izahına özen göstermiş ve hakkında fikir beyan etmiştir. Ancak Müslim, kitabında fikhî hüküm çıkarmayı amaçlamadığından garîb kelimeleri açıklama cihetine gitmemiş ve bütün ilgisini isnada tefsif etmiştir.²⁶

Buhârî *el-Câmiu's-Sahîh* 'te, hadis metninde yer alan garîb kelimeyi, aynı sözcüğün veya benzerinin bulunduğu bir âyetle şerh etmiştir. Böylece o, Kur'an'ın ve hadisin tefsirini birlikte yapmayı amaçlamıştır.²⁷ Bunun sebebi hem faydayı artırmak hem de aynı lafzın Kur'an'da da olduğuna dikkat çekmek istemesidir.²⁸ Son dönem Buhârî şârihlerinden olan Reşîd Ahmed Gangohî, bu âdetin eserin birçok yerinde devam ettiğini, Kur'an hafızı olmayanların bu tarz ifadeleri anlamada sorun yaşayabileceğini, ancak hafız olanların zihninin hızlı bir şekilde Buhârî'nin işaret ettiği âyete intikal edeceğini söylemektedir.²⁹

²³ Buhârî, Gusl, 29, (H. No: 293).

²⁴ Bu çalışma, "Hadislerin Anlaşılmasında Ayetlerin Rolü" ismiyle müstakil olarak yayımlanacaktır.

²⁵ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, C. 2, s. 85.

²⁶ Nureddin İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetü Beyne Câmihi ve Beyne's-Sahîhayn*, Matbaatu'l-Cennet, yrs., 1970, s. 222.

²⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl el-Askalânî (v. 852/1449), *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, (I-XIII), Beyrut, trs, C. 6, s. 366. Buna dair açıklamalar Buhârî şerhlerinde çokça zikredilmektedir. Örnekler için ayrıca bkz. *Fethu'l-Bârî*, C. 3, s. 324; C. 6, s. 83, 204; Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed (v. 855/1451), *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, (I-XXV), yrs., trs, C. 14, s. 172.

²⁸ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, C. 9, s. 26.

²⁹ İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî*, s. 223.

Kur'an'a hâkim olmak kaydıyla bir hadisin işlenişinde, âyetlerin dikkate alınması sahih anlam ve yorum açısından son derece önemlidir. Buhârî, dinin iki temel kaynağı Kur'an ve sünnete/hadise vâkıf olduğundan, meselelerin izahında sadece hadisla yetinmeyerek Kur'an'a da müracaat etmiştir. Böylece konuların anlaşılması ve çözümlenmesinde âyet-hadis/Kitab-sünnet bütünlüğünü dikkate almıştır.³⁰ Bu durum *el-Câmiu's-Sahîh*'in ana konu isimlerinde dahi sarîh bir şekilde görülmektedir. Nitekim o, sünnete bağlılığı ele aldığı bölüme "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne" ismini vermek suretiyle Kitab-sünnet bütünlüğüne vurgu yapmıştır.³¹

Hadisteki garîb kelimeyi âyetle izah ederken kelimenin aslından veya benzerinden istifade eden Buhârî, bu ameliyeyi bazen kendisi yapmış bazen de nakillerden faydalanmıştır. Buna dair örnekler eserinde oldukça fazla olup çalışmamızın asıl konusunu teşkil etmektedir.

2.1. Kendi Açıklamaları

Buhârî, sıklıkla müracaat ettiği ve bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan, hadisteki garîb kelimeleri âyetteki bir sözcükle veya benzeriyle açıklama konusunda, hadisla âyet arasındaki müşterek lafızları tespit ederek kelimenin âyetteki anlamından istifade etme eğilimindedir. Örneğin bir hadiste Hz. Peygamber, Allah Yahudilere iç yağını haram kıldığı halde onların hala onu satmaları ve elde ettikleri ücretleri yemelerinden dolayı "Allah onlara lanet etsin" buyurmuştur. Bu metindeki "Allah onlara lanet etsin" şeklinde tercüme edilen kısmın orijinal lafzı قَاتَلَ اللَّهُ يَهُودًا / kâtelallâhu yehûden şeklindedir. Metindeki قَاتَلَ / kâtele fiilinin sözlük anlamı "savaş açmak/savaşmak"tır. Böyle olunca metnin harfî tercümesi "Allah Yahudilere savaş açtı/açsın" şeklinde olmaktadır. Ancak Buhârî, Tevbe sûresi otuzuncu âyette geçen قَاتَلَهُمُ اللَّهُ / kâtelehumullâhu kelimesinin anlamını, لَعْنَهُمْ / le'anehum "Allah onlara lanet etsin" olarak belirtmekte ve aynı düşüncesini Zâriyât sûresi onuncu âyetle de desteklemektedir. Zira oradaki قُتِلَ / kutile'nin anlamını لُعِنَ / lu'ine "lanetlendi" ve الْخُرَّاصُونَ / el-harrâsûn kelimesinin anlamını da الْكَذَّابُونَ / el-kezzâbûn "yalancılar" olarak tayin etmiştir.³² Buhârî, hadis metnindeki قَاتَلَ / kâtele lafzını garîbu'l-hadis çerçevesinde

³⁰ Saffet Sancaklı, "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", ss. 19-39, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, Aralık 2019, s. 23.

³¹ Buhârî'nin bu konudaki yaklaşımı için bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Müslüman Kimliği Buhârî'nin Kitap ve Sünnete Bağlılık Bölümü Çerçevesinde*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 23-33.

³² Buhârî, Buyû', 103, (H. No: 2224).

değerlendirmiş, bundan dolayı aynı sözcüğün âyetlerdeki aslını ve anlamını tespit ederek hadise tatbik etmiştir.

Hadisteki garîb kelimenin âyetle şerh edilmesinin diğer bir örneği de يُقَارِفُ / *yukârifu* lafzının yer aldığı şu hadistir. Rasûlullah (s.a.v) kızı (Ümmü Gülsüm'ün) cenazesinde kabrin bir tarafına oturmuş ve gözünden yaş dökülürken: “İçinizde bu gece günah işlemeyen biri var mı?” diye sormuş, Ebû Talha kendisinin olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v) kabre girmesini emredince o, kabre girip Hz. Peygamber'in kızını defnetmiştir. Buhârî, hadisi naklettikten sonra, metinde geçen هَلْ فِیْكُمْ مَنْ أَحَدٍ لَمْ يُقَارِفِ اللَّیْلَةَ / *hel fikum min ahadin lem yukârifi 'l-leylete* “İçinizde bu gece (günah) işlemeyen var mı?” kısmındaki يُقَارِفُ / *yukârifu* kelimesiyle alakalı önce Fülehyh'ten naklen İbnü'l-Mübârek'in الذَّنْبُ / *ez-zenb* yani “günah (işlemeyen)” dediğini nakletmiştir. Daha sonra ise kendisi En'âm sûresi yüz on üçüncü âyetteki لِيَقْتَرِفُوا / *li-yekterifu* kelimesiyle şerh ederek anlamının لِيَكْتَسِبُوا / *li-yektesibu* “kazanmaları için” olduğunu söylemiştir. Böylece hadisin anlamı “İçinizden bu gece günah kesb etmeyen/işlemeyen var mı?” şeklinde ve âyetteki anlama uygun olarak belirlenmiştir.³³

Hadis metninde yer alan يُكَبُّ / *yukebbu* lafzı da aynı yöntemle açıklanmıştır. İlgili hadise göre Rasûlullah, bazı insanlara mal dağıtırken Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın çok sevdiği birine vermemesi Sa'd'ın dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine Sa'd, Rasûlullah'ın (s.a.v) yanına gelerek gizlice ona kendisini mümin olarak bildiği bu kimseye neden bu maldan vermediğini sormuştur. Rasûlullah da, Sa'd'a “mü'min” değil “müslim” demesini söylemiş ve bu olay üç defa tekrarlanmıştır. Sonra Hz. Peygamber, bazen bir kişi kendisine başkasından daha sevimli olduğu halde, yüz üstü ateşe atılmaması için ona mal vermediğini bildirmiştir.

Buhârî bu hadisi naklettikten sonra, خَشْيَةً أَنْ يُكَبَّ فِي النَّارِ عَلَى وَجْهِهِ / *hasyete en-yukebbe fi'n-nâri alâ vechihî* “Yüz üstü ateşe atılma korkusu” ibaresinde yer alan يُكَبُّ / *en-yukebbe* kelimesini Şu'arâ sûresi doksan dördüncü âyetteki فَكُبِّبُوا / *fe-kubbibû* sözcüğüyle açıklamış ve anlamının قُلِبُوا / *kulibû* “Yüz üstü çevrildiler” olduğunu söylemiştir. Ayrıca Mülk sûresine atıfla مُكِبًّا / *mukibben* yani “Tepetaklak cehenneme atılırlar” şeklinde ifade etmiştir. Hadis metninde geçen *yukebbu* kelimesini âyetteki aslıyla şerh ettikten sonra, aynı kelimenin dilsel izahını şöyle yapmıştır. أَكَبَّ / *Ekebbe* fiili lazımlî (geçişsiz) olduğunda, bir kişinin kendi kendine yüz üstü düşmesini ifade eder. Nitekim “Bir adam yüz üstü düştü” cümlesi buna örnek olarak zikredilebilir. Ancak كَبَّ / *kebbe* şeklinde müteaddî (geçişli) olduğunda ise bir başkasının tesiriyle yüz üstü düşmesidir.

³³ Buhârî, Cenâiz, 71, (H. No: 1342).

“Allah onu yüz üstü düşürdü” veya “Ben onu yüz üstü düşürdüm” denildiğinde bu manada kullanılmıştır.³⁴

Konumuza misal teşkil edenlerden biri de Câbir b. Abdullah’ın anlattığı şu hadistir. O, babası Uhud’da şehit düşünce, geriye altı kız kardeşiyle birlikte bir miktar borç kaldığını, hurma hasadı zamanında Rasûlullah’ın (s.a.v) yanına vararak durumu anlattığını ve alacaklıların Hz. Peygamber’i görmesini arzu ettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Câbir’e hurmaları toplamasını, cinslerine göre ayırarak yığmasını, işi bitince de yanına gelmesini söylemiştir. Câbir, işini bitirince Rasûlullah’ı (s.a.v) davet etmiştir. Alacaklılar O’nu harmanda görünce Câbir’i sıkıştırmışlardır. Hz. Peygamber onların yaptıklarını görünce, hurma yığınlarının en büyüğü etrafında üç defa dolaşmış, yanına oturmuş ve Câbir’e alacaklıları çağırmasını söylemiştir. Onlar geldiğinde Hz. Peygamber hurmaları ölçerek ödemeye başlamış ve babasının tüm borçlarını bitirmiştir. Câbir, kız kardeşlerine tek bir hurma dahi kalacağını ummazken yığınlarının birçoğu sanki hiçbir şey eksilmemişçesine öylece kalmıştır. Buhârî, hadisi sevk ettikten sonra metinde geçen *أَغْرُوا بِي* / *uğrû bî* lafzını, *هَيَّجُوا بِي* / *hîcû bî* “Beni sıkıştırdılar” olarak açıklamış, delil olarak da Mâide sûresinin on dördüncü âyetindeki *فَأَعْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ* / *fe-eğraynâ beynehumu*’l- ‘adâvete ve’l-bağdâ’ “Onların arasına düşmanlık ve kin saldık” ifadesini kullanmıştır.³⁵

H. Peygamber, eğitilmemiş atlar arasında yarış düzenlemiş, râvi Abdullah b. Ömer de bu yarışa katılmıştır. Yarışın varış noktası/hedefi Seniyye’den Benî Zurayk Mescidi’ne kadardır. Buhârî hadisi naklettikten sonra metinde yer alan *أَمَدًا* / *emedan* kelimesinin anlamını *غَايَةً* / *ğâyeten* olarak vermiş delil olarak da Hadîd sûresi on altıncı âyetdeki *فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ* / *fe-tâle aleyhimu*’l-*emedu* “Varış noktasının zamanı onlara uzadı” kısmını kullanmıştır.³⁶ Bizim âyeti bu şekilde tercüme etme sebebimiz hem Buhârî’nin *أَمَدًا* / *emedan* kelimesini *غَايَةً* / *ğâyeten* şeklinde izah etmesi hem de Ebû Hayyân’ın *emed* sözcüğünü *الغاية من الزمان* / *el-ğâyetü mine’z-zamân* “zamansal gaye” olarak tanımlamasıdır.³⁷

Misver b. Mahrame ile Abdurrahmân b. el-Esved, Ubeydullah b. Adî’e, dayısı Hz. Osman’la Velîd b. Ukbe hakkında niçin konuşmadığını sormuşlardır. Bunun üzerine Ubeydullah, Hz. Osman’ın karşısına çıkarak, kendisiyle konuşmak istediğini söylemiştir. Hz. Osman ise “Senden Allah’a sığınırım” diyerek görüşme isteğini reddetmiştir. Ubeydullah, iki arkadaşının yanına tekrar

³⁴ Buhârî, Zekât, 53, (H. No: 1478).

³⁵ Buhârî, Vesâyâ, 36, (H. No: 2781).

³⁶ Buhârî, Cihâd ve’s-Siyer, 57, (H. No: 2869).

³⁷ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî (v. 745/1344), *el-Bahru’l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed vd., Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1993, C. 8, s. 222.

cidali/tartışmayı ne kadar da seviyor”⁴³ âyetini okumuştur. Buhârî, hadisi naklettikten sonra, metinde yer alan طَرَقَهُ / *tarakahû* fiilini izah sadedinde, gece gelene *târık* denildiğini belirtmiştir. Nitekim Necm sûresi ikinci âyetteki الطَّارِقُ / *et-târik* kelimesini, النَّجْمُ / *en-necm* “yıldız”, aynı sûredeki الثَّاقِبُ / *es-sâkib* sözcüğünü ise المُضِيءُ / *el-mudî*’ yani “aydınlatan” olarak açıklamıştır. Ayrıca ateş yakacak kimseye أَتَقْبُ نَارَكَ / *eskib nârake* “Ateşini parlat.” denildiğini nakletmiştir.⁴⁴ Buhârî, Hz. Peygamber’in Hz. Ali ile Fâtıma’nın yanına geldiği vakti tayin için metindeki طَرَقَهُ / *tarakahû* fiilinin anlamını âyetteki lafızlar yardımıyla tespit etmiş ve geceleyin geldiğini belirtmiştir.

Berâ b. Âzib, Hz. Peygamberin yatağına girdiğinde sağ tarafına yatarak اللَّهُمَّ اسْلِمْتُ نَفْسِي إِلَيْكَ / *Allâhümme eslemtü nefsî ileyke* “Allah’ım nefsimi sana teslim ettim” şeklinde dua ettiğini rivayet etmektedir. Hadis metnindeki duanın devamında رَغْبَةً وَرَهْبَةً إِلَيْكَ / *rağbeten ve rahbeten ileyke* “Sana rağbet ederek ve senden korkarak” ibaresi yer almaktadır. Buhârî hadisteki رَهْبَةً / *rahbeten* “korkarak” kelimesini açıklama sadedinde A’râf sûresi yüz on altıncı âyetteki اسْتَزْهِبُوهُمْ / *isterhebûhum* kelimesinin *rahbet* masterından türediğini belirtmiş ve benzerinin مَلَكُوتٌ / *melekût* kelimesinin, مُلْكٌ / *mülk* masterından türemesi olduğunu beyan etmiştir.⁴⁵ Ancak metnin sonundaki bu açıklama, bazı Buhârî nüshalarında mevcut değildir.⁴⁶

Buhârî sadece bir kelimeyi açıkladığı gibi hadisin bir kısmında kastedilen anlamı da, âyetlerdeki asıllarıyla veya benzeriyle şerh etmiştir. *el-Câmiu’s-Sahîh*’te bununla ilgili örnekler mevcuttur. Nitekim şu iki hadis bu minvalde değerlendirilebilir. Şefaatin konu edildiği uzunca bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: Kıyamet günü müminler bir araya gelerek birinin kendileri için Allah katında şefaatchi olmasını isterler. Bu isteklerini önce Hz. Âdem’e iletirler, ancak o yaptığı hatadan dolayı Rabbinden hayâ ettiğini söyleyerek Nûh’a (a.s) gitmelerini ister. Nûh (a.s) ise İbrâhim’e (a.s), o Mûsâ’ya (a.s), o da İsâ’ya (a.s) gönderir. İsâ (a.s.) da bu isteği geri çevirerek onları Hz. Peygamber’e yönlendirir. Rasûlullah (s.a.v), Allah’ın huzuruna vararak şefaât için izin ister. Kendisine bu izin verildiğinde, Allah’ı görünce secdeye kapanır. Bir süre bu şekilde bekletildikten sonra, O’na başını kaldırması, istediğinin verileceği, sözünün kabul edileceği ve şefaatinin geçerli olacağı söylenir. Başını kaldırıp Allah’a hamd ettikten sonra bir grup insan için şefaât eder ve onlar cennete alınır. Sonra aynı işlem tekrarlanarak bir grup insan daha cennete girer. Dördüncü seferde ise cehennemde Kur’an’ın hapsettikleri ve ebedi kalacaklar hariç

⁴³ 18/Kehf, 54.

⁴⁴ Buhârî, İ’tisâm, 18, (H. No: 7347).

⁴⁵ Buhârî, De’avât, 9, (H. No: 6315).

⁴⁶ Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, C. 22, s. 285.

kimsenin kalmadığı ifade edilir. Buhârî hadisi naklettikten sonra, *إِلَّا مَنْ حَبَسَهُ الْقُرْآنُ* / *illâ men habesehu 'l-Kur'an* “Sadece Kur'an'ın hapsettikleri kalır” sözünü, yani diyerek Allah Teâlâ'nın *خَالِدِينَ فِيهَا* / *hâlidîne fihâ* “Orada ebedi kalırlar” âyetiyle şerh etmiştir.⁴⁷ Bu açıklamaya göre hadiste ifade edilen “Kur'an'ın hapsettikleri” terkinin manası, inanmayanların (kâfirlerin) cehennemde ebedi kalacağını bildiren âyetin delaletiyle aynıdır. Mezkûr hadiste, sadece bir kelime değil, anlamı kapalı bir ibare âyetteki lafzın yardımıyla izah edilmiştir.

Konuyla ilgili başka bir örnek ise Ebû Hüreyre'den nakledilen şu hadistir. Hz. Peygamber, üç çocuğu ölen bir Müslümanın, Allah'ın yemininin yerine gelmesi hariç, cehenneme girmeyeceğini haber vermiştir. Buhârî, mezkûr hadisin son kısmı olan *إِلَّا تَحِلَّةَ الْقَسَمِ* / *illâ tahillate 'l-kasem* “Allah'ın yemininin yerine gelmesi hariç” ifadesini Meryem sûresi yetmiş birinci âyetteki *وَأِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا* / *ve in minkum illâ vâriduhâ* “Sizden oraya (cehenneme) varmayacak hiç kimse yoktur” ibaresiyle açıklamıştır. Böylece hadisteki Allah'ın yemininin yerine gelmesinden kastın âyetle ifade edilen herkesin az bir süreliğine dahi olsa cehenneme uğramaları olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

Hadis metinlerinde bazen âyetlere atıfta bulunulduğu bilinen bir durumdur. Bu hususiyetten dolayı Buhârî'nin yaptığı açıklamalardan birinde, hadise konu olan âyetteki bir kelimenin, başka bir âyetteki aslıyla tefsir edildiği müşahade edilmektedir. Mesela *el-Câmiu's-Sahîh*'te Urve'nin, Hz. Âişe'ye Yûsuf sûresinin yüz onuncu âyeti hakkındaki düşüncesini sorduğu bir hadis kaydedilmektedir. Buhârî hadisi sevk ettikten sonra, Yûsuf sûresi sekseninci âyetteki *اسْتَيْسَوا* / *istey'esû* fiilinin, *اسْتَفْعَلُوا* / *istef'alû* vezninde, *يَيْسُ مِنْهُ مِنْ يُوسُفَ* / *ye'istu minhu min Yûsuf* “Yûsuf'tan ümidimi kestim” cümlesindeki *يَيْسُ* / *ye'istu* fiilinden türediğini belirtmiştir. Sonra aynı sûrenin seksen yedinci âyetindeki *لَا تَيْسَوا مِنْ* / *lâ tey'esû min ravhillâh* “Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin” ibaresinden hareketle anlamını belirlemiştir. Buna göre *لَا تَيْسَوا* / *lâ tey'esû* fiilinin anlamı *الرَّجَاءُ* / *er-racâ* yani “ümitvar” olmaktadır.⁴⁹ Buhârî'nin anlamını açıkladığı kelime hadis metninin değil, Kur'an'ın lafzı olmakla birlikte, Hz. Âişe'nin âyet tefsirine dair görüşüne konu olması hasebiyle burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

Hadis metinlerinin manen rivayet edilmesinden dolayı anlamı değiştirmeyecek farklı lafızlarla nakledildiği izahtan varestedir. Konunun araştırmamızla ilgisi, Buhârî'nin yatsı namazının isimlendirilmesinde ‘ışâ ve ‘ateme olarak iki farklı lafızla hadis naklettikten sonra tercihinin âyetteki kelimeyle

⁴⁷ Buhârî, Tefsir, 2, 1, (H. No: 4476).

⁴⁸ Buhârî, Cenâiz, 6, (H. No: 1251).

⁴⁹ Buhârî, Ehâdisu'l-Enbiyâ, 19, (H. No: 3389).

belirlemesidir. Nitekim o “Mevâkîtu’s-Salât”ın yirminci bâbını “İşâ ve ‘atemenin zikredilmesi ve ‘ışâyı daha şümullü gören kimse” şeklinde isimlendirmiştir. Mezkûr tercemede, Ebû Hüreyre kanalıyla Hz. Peygamber’den ‘ışâ ve fecr namazlarının münafıklara en ağır gelen namaz olduğunu nakletmiştir. Ebû Hüreyre’den naklettiği başka bir hadiste ise Hz. Peygamber, ‘ateme ve fecr namazlarındaki faziletin farkında olanların emekleyerek dahi olsa geleceklerini bildirmiştir. Yatsı namazına hem ‘ışâ hem de ‘ateme denildiğine dair iki farklı rivayeti aktardıktan sonra, tercih edilmesi gereken görüşün ‘ışâ olduğunu çünkü Nûr sûresi elli sekizinci âyette وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ / ve min ba’di salâti’l-‘ışâ ibaresinde böyle isimlendirildiğini belirtmiştir. Akabinde Ebû Mûsâ, İbn Abbas, Hz. Âişe, Câbir b. Abdullah, Ebû Berze, Enes b. Mâlik, İbn Ömer, Ebû Eyyûb ve İbn Abbas’tan ‘ışâ namazı şeklinde gelen rivayetleri tahriç etmiştir.⁵⁰ Böylece Buhârî, hadislerin manen rivayetinden dolayı farklılaşan lafızların tercihinin Kur’an lafzının delaletiyle belirlemiştir.

Buhârî’nin hadisteki bir kelimeyle âyetteki lafız arasında kurduğu anlam ilişkisi, her metinde aynı düzeyde ve aynı amaca matuf değildir. Genellikle hadisteki kelimeyi âyetteki aslıyla veya benzeriyle açıklarken nadiren de olsa kelimelerin farklı olduğunu göstermek için aynı metodu kullandığı müşahede edilmektedir. Örneğin Üsâme’ye, Hz. Peygamber’in Veda Haccı’nda nasıl yürüdüğü sorulunca o, Hz. Peygamber’in insanı zorlamayacak derecede hızlı bir şekilde (الْعَنَقُ / el-‘anak), geniş bir alan bulduğunda ise hızını artırarak en hızlı yürüyüş (النَّصُّ / en-nass) tarzında yürüdüğünü söylemiştir. Buhârî, naklettiği bu hadisle ilgili olarak önce Hişâm’dan, iki yürüyüş tarzıyla ilgili bir nakilde bulunmuştur. Buna göre النَّصُّ / en-nass, الْعَنَقُ / el-‘anak’tan daha hızlı bir yürüyüş türüdür. Daha sonra kendisi, hadis metninde yer alan فَإِذَا وَجَدَ فَجَوْهَ نَصٍّ / fe izâ vecede fecveten nassa “Geniş alan bulduğunda en hızlı yürüyüş tarzında yürüdü” ibaresindeki iki kelimeyi açıklamıştır. Bunlardan فَجَوْهَ / fecvetün kelimesinin anlamı مُتَّسِعٌ / müttese’un yani “geniş alan” demektir. Çoğulu ise فَجَوَاتٌ وَفَجَاءٌ / fecevâtun ve ficâun şeklinde olup رَكْوَةٌ وَرُكَّاءٌ / rakvetün ve rikâun veznedir. İkinci açıklaması ise نَصٍّ / nassa kelimesiyle ilgilidir. Bu sözcükle bağlantılı gördüğü Sâd sûresi üçüncü âyetteki مَنَاصٍ / menâs lafzını zikrettikten sonra zaman kaçış zamanı değildir açıklamasında bulunmuştur.⁵¹

Buhârî’nin hadisteki نَصٍّ / nassa kelimesiyle âyetteki مَنَاصٍ / menâs sözcükleri arasında kurduğu bağ, bunların aynı kökten olduğu düşüncesini bertaraf etmeye yöneliktir.⁵² Çünkü نَصٍّ / nassa muzâ’af iken مَنَاصٍ / menâs

⁵⁰ Buhârî, Mevâkîtu’s-Salât, 20.

⁵¹ Buhârî, Hac, 92, (H. No: 1666).

⁵² İbn Hacer, Fethu’l-Bârî, C. 3, s. 519.

kelimesi mu'tellü'l-ayn (orta harfi illetli) olup aslında vav harfi vardır. Dolayısıyla Buhârî bu iki kelimeyi, aynı anlamda olmadığına işaret etmek için zikretmiştir.⁵³

2.2. Nakillerden Faydalanması

Buhârî'nin, hadis metnindeki garîb kelimenin sahih anlam ve yorumunu tespit için o kelimenin âyetteki aslından veya benzerinden istifade ettiği daha önce belirtilmişti. Bunu kimi zaman bizzat kendisi uygularken bazen de sahâbe ve tabiûn neslinin önde gelen simalarından veya seleflerinden naklederek yapmıştır. Bu başlık altında, Buhârî'nin hadis metnindeki garîb kelimeleri âyetle açıklarken kendinden önceki kuşakların görüşlerinden nasıl faydalandığı örnekleriyle birlikte ele alınacaktır.

Hadis metninde geçen '*arîş* kelimesinin anlamını tespitite, İbn Abbas'tan yaptığı nakilden yararlanması bunun örneklerinden biridir. Buna göre Câbir b. Abdullah, Medine'de bir Yahudi'den borç almış ancak Rûme yolunda bulunan arazisinden bir yıl ürün alamamıştır. Alacaklı olan Yahudi hasat zamanı onun yanına gelmiş, ancak o verecek bir şey bulamadığı için borcunu ertelemek istemiştir. Yahudi bu teklifi kabul etmeyince Câbir, yaşananları Hz. Peygamber'e anlatmıştır. Hz. Nebî: "Haydi o Yahudi'den Câbir'in borcunu ertelemesini isteyelim" diyerek hurma bahçesine gelmiştir. Bahçeyi dolaştıktan sonra Hz. Peygamber'le konuşan Yahudi borcun ertelenmesini kabul etmemiştir. Câbir, kalkıp biraz yaş hurma getirerek Rasûlullah'a (s.a.v) ikram etmiş, hurmadan biraz yedikten sonra أَأَيْنَ عَرِيْشِكَ يَا جَابِرُ؟ / *eyne 'arîşuke yâ Câbir* "Senin binan/çardağın nerede ey Câbir!" diye sormuştur. O, binasını/çardağını gösterince, Hz. Peygamber içine bir şey serilmesini buyurmuş, akabinde içeri girip bir müddet yattıktan sonra uyanmıştır. Câbir tekrar hurma getirmiş, Hz. Peygamber yedikten sonra Yahudi'yle tekrar konuşmuş, Yahudi teklifi yine reddetmiştir. Rasûlullah (s.a.v), bahçeyi ikinci kere dolaşarak "Ey Câbir! Ürünü topla ve borcunu öde." buyurmuş ve kendisi harman yerinde beklemiştir. Câbir, borcunu ödeyecek ve artacak kadar ürün toplamış ve bunu Rasûlullah'a müjdelemiştir. Hz. Nebî de kendisinin Allah'ın Rasûlü olduğuna şahitlik etmiştir.

Buhârî yukarıdaki hadisi naklettikten sonra, '*urûş* ve '*arîş* kelimelerinin "bina/çardak" anlamına geldiğini söylemiş ve görüşünü İbn Abbas'ın âyetlerde geçen aynı kelimeye verdiği anlamı naklederek desteklemiştir. Zira İbn Abbas En'âm sûresi yüz kırk birinci âyetteki مَعْرُوشَاتٍ / *ma'urûşât* kelimesinin "üzüm ve diğer ağaçlardan yapılan bina/çardak", Bakara sûresi iki yüz elli dokuzuncu

⁵³ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, C. 10, s. 7.

âyetteki *عُرُوشُهَا* / *‘urûşuhâ* sözcüğünün de “binaları” anlamına geldiğini söylemiştir.⁵⁴ İbn Abbas’ın âyet hakkındaki tefsirini nakleden Buhârî, bu yolla hadisteki garîb kelimeyi âyete muvafık olarak şerh etmiştir.

Nakil yoluyla hadisteki kelimenin âyetle açıklandığının bir başka örneği ise *âsâr* sözcüğünün geçtiği şu hadistir. Selimeoğulları kendi yurtlarını bırakıp Hz. Peygamber’e yakın bir yerde konaklamak istediklerinde O, Medine’yi ıssız bırakmalarına yol açacak bu davranışlarını hoş karşılamamış ve onlara hitaben *أَلَا تَحْتَسِبُونَ أَتَأْتَرَكُمُ* / *elâ tahtesibûne âsâra-kum* Mescid-i Nebi’ye gelmek için attığınız “Adımlarınızın (sevabını) hesap etmez misiniz?” buyurmuştur.

Buhârî, metindeki *أَتَأْتَرَكُمُ* *âsâra-kum* kelimesini, tabîin neslinin önde gelen simalarından biri olan Mücâhid’den yaptığı nakille tayin etmiştir. Nitekim o, Yâsîn sûresindeki *وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآتَارَهُمْ* / *ve nektubu mâ kaddemû ve âsârahum* “Önden gönderdikleri (amellerini) ve adımlarını kaydederiz” âyetindeki *âsâr* sözcüğünü “adımlar” olarak tefsir etmiştir. Buhârî de yaptığı bu nakille hadisteki *âsâr* lafzının anlamını “adımlar” olarak belirlemiştir. Nitekim Mücâhid, ayakların toprakta bıraktığı iz sebebiyle bu şekilde isimlendirildiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Metinde yer alan *feze‘attuhû* lafzı Buhârî’nin nakille açıkladığı bir başka kelimedir. Buna göre, Hz. Peygamber bir namaz kıldıktan sonra şöyle demiştir: “Şeytân namazımı bozmak için karşıma geldi ve bana saldırdı. Allah bana, ona galip gelme imkânı verdi. Ben de onun boğazını sıktım. Hatta sabah olunca hepinizin ona bakması için bir direğe bağlamaya niyet ettim. Süleyman Peygamber’in Sâd sûresi otuz beşinci âyetteki duasını hatırladım ve Allah onu hüsrana uğramış olarak geri çevirdi.”⁵⁶

Buhârî hadisi sevk ettikten sonra metinde yer alan *فَدَعَتْهُ* / *feze‘attuhû* kelimesi hakkında Nadr b. Şumeyl’den şu bilgiyi nakleder. *فَدَعَتْهُ* / *feze‘attuhû* sözcüğü, *حَنَقَتْهُ* / *hanaktuhû* “boğazını sıktım” demektir. *فَدَعَتْهُ* / *fede‘attuhû* kelimesi ise Allah Teâlâ’nın *يَوْمَ يُدْعَوْنَ* / *yevme yuda‘ûn* sözüyle aynı köktendir ve *يُدْفَعُونَ* / *yudfe‘ûn* “onlar iteklenirler” anlamındadır. Doğrusu ise *فَدَعَتْهُ* / *fede‘attuhû* “onu itekledim” demektir.⁵⁷ Ancak hadisın râvilerinden Şu’be *ع* / *‘ayn* ve *ت* / *ta* harflerinin şeddesiyle *فَدَعَتْهُ* / *fede‘attuhû* şeklinde rivayet etmiştir.⁵⁸

el-Câmiu’s-Sahih’te Buhârî, nakilde bulunduğu kelime izahlarının âyetle irtibatını her zaman sarahaten ifade etmese de, bazı açıklamaların âyetle

⁵⁴ Buhârî, Et’ime, 41, (H. No: 5443).

⁵⁵ Buhârî, Ezân, 33, (H. No: 655-656).

⁵⁶ Buhârî, Amel fi’s-Salât, 10, (H. No: 1210).

⁵⁷ Buhârî, Amel fi’s-Salât, 10, (H. No: 1210).

⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, C. 3, s. 81.

münasebeti olduğu anlaşılmaktadır. Muğîre b. Şu'be'nin Muâviye'ye göndermek için kâtibi Verrâd'a yazdırdığı mektubu konu edinen hadisten sonra Hasan'dan yapılan nakil bu cümleden olarak zikredilebilir. Söz konusu mektupta Hz. Peygamberin her namazdan sonra okuduğu tesbihat da bulunmaktadır. Tesbihatın son kısmında “Zenginlik, sahibine fayda vermez. Zenginlik sendendir” kısmı yer almaktadır. Buhârî bu metni naklettikten sonra Hasan'ın hadis metninde yer alan *الْجَدُّ* / *el-cedd* kelimesini, *غِنَى* / *gînâ* “zenginlik” olarak açıkladığını nakletmekle iktifa etmiş ve herhangi bir âyete referansta bulunmamıştır.⁵⁹ Bununla birlikte Hasan'ın hadisteki kelimeyi bu şekilde açıklaması, Cîn sûresi üçüncü âyetteki *تَعَالَىٰ جَدُّ رَبِّنَا* / *te'âlâ ceddü rabbînâ* “Rabbimizin şanı çok uludur/zengindir” âyetindeki *جَدُّ رَبِّنَا* / *cedd* lafzından neşet etmektedir.⁶⁰ Çünkü Hasan, âyetteki *جَدُّ رَبِّنَا* / *ceddü rabbînâ* kısmını, *غِنَى رَبِّنَا* / *gînâ rabbînâ* olarak tefsir etmiştir. Zira hadiste garib bir kelime geçer ve sözcüğün benzeri Kur'an'da bulunursa, Buhârî bu durumda tefsircilerin sözünü nakleder. Nitekim sadedinde olduğumuz örnek de bu kabildendir.⁶¹ Çünkü *cedd* kelimesi sözlükte, “çalışma, gayret, yenilik, dede, şan, zenginlik” gibi farklı manalara gelmekle birlikte, “zenginlik” anlamının tercihi âyetle ilgili bir husustur.

Âyete herhangi bir atıfta bulunmamakla birlikte, açıklamaların mahiyetinden Kur'an'dan hareketle şerh edildiğini gösteren başka bir örnek ise *kî'ân* sözcüğünün izahından sonra *safsaf* kelimesinin açıklandığı şu hadistir: Hz. Peygamber kendisine ve kendisine gönderilen dine inanan ile inanmayanların durumunu toprak çeşitlerine benzeterek anlatmıştır. Söz konusu hadiste, ilminden ne kendisinin ne de insanların istifade ettikleri kimseyi tavsif ederken, *أَمَّا هِيَ قِيَعَانُ* / *innema hiye kî'ânun lâ tumsiku mâen ve lâ tunbitu keleen* “O, ne su tutan ne de bitki bitiren toprak gibidir (kî'ân)” ibaresi yer almaktadır. Buhârî hadisin izahı sadedinde İshak'tan naklen *كِيْعَانُ* / *kî'ân* kelimesinin tekili olan *قَاعٌ* / *kâ'un* sözcüğünü, “su tutmayan toprak çeşidi” olarak açıklamıştır. Akabinde hadis metninde yer almayan *الصَّفْصَفُ* / *es-safsaf* kelimesini, “düz arazi” olarak şerh etmiştir.⁶² Onun hadis metninde yer almayan bir kelimeyi izah etmesi, bu açıklamada âyetten faydalandığı izlenimi vermektedir. Çünkü *قَاعٌ* / *kâ'un* ve *صَفْصَفٌ* / *safsafun* sözcükleri Tâhâ sûresi yüz altıncı âyette *قَاعًا صَفْصَفًا* / *kâ'an safsafen* şeklinde birlikte kullanılmaktadır. Bu durumda hadiste yer alan bir kelimeyi, âyetteki aslına dayanarak Kur'an'daki anlamıyla şerh ettiği, akabinde metinde bulunmayan ama âyette mevcut olan başka bir kelimenin anlamını verdiği ifade edilebilir.

⁵⁹ Buhârî, Ezân, 155, (H. No: 844).

⁶⁰ İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî*, s. 223.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, C. 2, s. 333.

⁶² Buhârî, İlim, 20, (H. No: 79).

Hadisin anlamının âyetle tayin edildiği başka bir yer de tercemelerdir. O, kullandığı bu yöntemle bir yandan âyeti hadisle tefsir ederken diğer yandan hadisin anlamını âyetle ilişkilendirmiş, zaman zaman da hadisin tahricinden sonra yaptığı açıklamaları öne alarak bâb başlığında vermiştir.

3. Garîb Kelimeleri Bâb Başlıklarında Açıklaması

el-Câmiu's-Sahîh'in bâb başlıkları, eserin önemli hususiyetlerinden biridir ve Buhârî'nin, bâb başlıklarında hadislerin anlam ve yorumunu tespiti gayret ettiği görülmektedir. Burada da hadislerin âyetle açıklanması cihetiyle tercemelere temas edilecektir. Buhârî'nin bu bağlamda iki farklı yol izlediği söylenebilir. Bunlardan ilki, bâb başlığında kullandığı âyetle, o bâbın altında sevk ettiği hadislerin anlam ve yorumunu tespit etmesidir. Ancak bu tür örneklerde anlam ilişkisi daha ziyade çift yönlüdür. Daha açık bir ifade ile tahric ettiği hadislerin doğru anlamını tercemedeki âyetle belirlerken bâb başlığında zikrettiği âyetin tefsirini, bâb içerisinde naklettiği hadislerle yapmaktadır. Örneğin “Kitâbu't-Tefsir”deki tercemelerden birinin adı, “Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanların acıklı bir azapla müjdelenmesini” bildiren âyetle⁶³ belirlenmiştir. Aynı bâbın altında ise kıyamet günü zekât vermeyenlerin hazinesinin, çok zehirli erkek bir yılan suretine bürüneceğini ifade eden hadis⁶⁴ tahric etmiştir. Bâb başlığı ile nakledilen hadis arasındaki uyum açık olmakla birlikte, bu örnek hadisin anlamının âyetle belirlenmesi şeklinde kabul edilebileceği gibi âyetin hadisle tefsiri olarak da yorumlanabilir.

Aynı konuyla ilgili olmak üzere “Kitâbu't-Tefsir”in bir başka bâb başlığı “O iki cennetten başka iki cennet daha vardır”⁶⁵ âyetidir. İlgili bâbda, Rasûlullah'tan (s.a.v) naklen, kapları ve içindeki eşyaları gümüşten olan iki cennet ile kapları ve içindeki eşyaları altından olan iki cennet olduğunu ifade eden hadis tahric edilmiştir.⁶⁶ Tercemede zikredilen âyetle, bu bâbda nakledilen hadis arasındaki anlam bütünlüğü yine sarih olarak müşahade edilmektedir. Ancak bir önceki örnekte olduğu gibi, burada da metinler arasındaki anlam bağı çift yönlüdür. Yani bir yönüyle âyet hadisi açıklarken diğer yönüyle hadis âyetin tefsirini yapmaktadır. Bu tür kullanımlar *el-Câmiu's-Sahîh*'te çok fazla olmakla birlikte, çalışmanın amacı hadislerdeki garîb kelimelerin âyetle izahı olduğundan, iki farklı yoruma müsait bu tür örnekler üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

⁶³ 9/Tevbe, 34.

⁶⁴ Buhârî, Tefsir, 9/6, (H. No: 4659).

⁶⁵ 55/Rahmân, 62.

⁶⁶ Buhârî, Tefsir, 55/1, (H. No: 4878).

Buhârî'nin, bâb başlıklarında hadislerin anlam ve yorumunu tespiti gayret ettiği ikinci yöntem ise hadis metinleri veya kendi düşüncesiyle oluşturduğu tercemelerden sonra, ilgili hadisleri sevk etmeden önce, hadisteki garîb kelimeleri âyetteki aslıyla veya nezâiri ile açıklamasıdır. Buhârî'nin tercih ettiği bu ikinci yöntem, çalışmanın amacı açısından son derece kıymetli görüldüğünden müstakil bir başlıkta ele alınmıştır. Örneğin “Kitâbu'l-İstiskâ”nın, “Yağmur yağdığında söylenecek şey” bâbında, bâb isminin hemen akabinde İbn Abbas'tan, Bakara sûresi on dokuzuncu âyetteki كَسَيْبٍ / *ke-sayyibin* kelimesinin “yağmur” manasında olduğunu nakletmiştir. Daha sonra konuyla ilgili hadise yer vererek Hz. Âişe'den, Rasûlullah'ın (s.a.v) yağmuru gördüğünde اللَّهُمَّ صَيِّبًا نَافِعًا / *Allâhümme sayyiben nâfi'an* “Allah'ım faydalı yağmur ver” şeklinde dua ettiğini rivayet etmiştir.⁶⁷ Buhârî, daha önceki örneklerde görüldüğü üzere, garîb kelimeleri genellikle hadisi sevk ettikten sonra açıklama eğiliminde olmakla birlikte, bazen bunu tercemede yapmaktadır. Kanaatimizce o kullandığı bu yöntemle, muhatabı zikredeceği hadis metnine hazırlamak istemektedir.

“Kitâbu'l-İsti'zân”daki gizli konuşmayı uzatmakla ilgili tercemede de aynı metodun uygulandığı görülmektedir. Buhârî öncelikle İsrâ sûresi kırk yedinci âyetteki نَجْوَى / *necvâ* kelimesinin نَجَيْتُ / *nâceytü* lafzından mastar olduğunu ve “Onlar gizlice konuşurken” anlamına geldiğini belirtmiştir. Akabinde bir adamın, namazdan sonra Rasûlullah'a (s.a.v) gizlice bir şey anlatmaya başladığını ve ashab uyuyuncaya kadar devam ettiğini bildiren hadisi nakletmiştir.⁶⁸ Tercemede, *necvâ* kelimesini âyete istinaden tasrih etmesi, hadis metninde gizlice konuşmayı ifade eden يُنَاجِي / *yunâcî* ve يُنَاجِيهِ / *yunâcîhi* sözcüklerini, Kur'an'a atıfla açıkladığını göstermektedir.

Buhârî'nin bâb başlığında, âyete istinaden açıkladığı garîb kelimelerden biri de 'umrâ sözcüğüdür. Nitekim o, “Umrâ ve rukbâ hakkında söylenenler” şeklinde isimlendirdiği tercemede, bir şahsın “Ona ev yaptım” dediğinde bunun 'umrâ olduğunu ve evi onun için yaptığı anlamına geldiğini belirtmiştir. Hûd sûresi altmış birinci âyetteki اسْتَغْمَرَكُمْ فِيهَا / *ista'merakum fihâ* lafzını ise “Sizi imar ediciler olarak kıldı” şeklinde yorumlamıştır. Daha sonra Câbir'den, قَضَى النَّبِيُّ بِالْعُمْرَى / *kadâ'n-Nebiyyu bi'l-'umrâ* “Nebi (s.a.v) 'umrâya hükmetti” sözünü nakletmiştir.⁶⁹

Tercemede izahı yapılan bir başka sözcük ise *bevâiktir*. Buhârî, “Komşusu, şerrinden (helakinden) emin olmayan kimsenin günahı” adında bir bâb başlığı tanzim ettikten sonra, Şûrâ sûresi otuz dördüncü âyetteki يُوبِقُهُنَّ / *yûbikhünne*

⁶⁷ Buhârî, İstiskâ, 23 ve 1032 nolu hadis.

⁶⁸ Buhârî, İsti'zân, 48, (H. No: 6292).

⁶⁹ Buhârî, Hibe, 32 ve 2625 nolu hadis.

kelimesini يُهْلِكُهُنَّ / *yühlikhünne* yani “Onları helak eder” şeklinde; Kehf sûresi elli ikinci âyetteki مَوْبِقًا / *mevbikan* sözcüğünü de مَهْلِكًا / *mehliken* yani “helak yeri” olarak açıklamıştır. Daha sonra ise Rasûlullah’tan (s.a.v), komşusunun helaklerinden (musibetlerinden) emin olmadığı kimsenin gerçek anlamda îmân etmiş olmayacaklarını bildiren hadisi tahrîç etmiştir.⁷⁰ Bu şekilde hadisteki بَوَائِقُ / *bevâik* sözcüğünü âyetteki anlamıyla şerh etmiştir.

“Kitâbu’l-Libas”taki “Sakalın uzatılması” bâbında da benzeri bir durum müşahade edilmektedir. Zira tercemenin hemen akabinde A’râf sûresi doksan beşinci âyetteki عَفُوا / *afev* kelimesine “Çoğaldılar veya malları çoğaldı” anlamını vermiştir. Aynı bâbın altında ise Hz. Peygamberin sakalın uzatılmasını tavsiye eden hadisini أَغْفُوا / *a’fû* “çoğaltın/uzatın” lafzıyla tahrîç etmiştir.⁷¹ “Kitâbu’l-Eymân ve’n-Nuzûr”un “Bir kişinin le-‘amrullâh demesi” bâbında ise İbn Abbas’tan naklen Hicr sûresi yetmiş ikinci âyetteki لَعْمُرُكُ / *le-‘amruke* lafzını لَعَيْشُكَ / *le-‘ayşuke* yani “yaşamına/hayatına andolsun ki” şeklinde tefsir etmiştir. Daha sonra içerisinde لَعْمُرُ اللَّهِ / *le-‘amrullâhi* “Allah’ın bekasına andolsun ki” lafzının bulunduğu hadisi tahrîç etmiştir.⁷²

Hadisleri açıklarken garîb kelimenin âyetteki aslından faydalanan Buhârî, aynı zamanda nezâirinden de istifade etmiştir.⁷³ Nitekim es-Sa‘b b. Cessâme, Rasûlullah’ın (s.a.v) ebvâ veya veddân denilen yerde kendisine uğradığını ve bu esnada, gece yapılan baskında hanımlarına ve zürriyetlerine zarar isabet eden müşriklerin durumunun sorulduğunu nakletmiştir. Buhârî hadis metninde yer alan ve gece yapılan baskın olarak tercüme ettiğimiz يُبَيِّتُونَ / *yubeyyetûne* kelimesini, hadisin bâb başlığında kullanmış, akabinde A’râf sûresi doksan yedinci âyetle Yûnus sûresi ellinci âyetle zikredilen بَيَّاتًا / *beyâten* lafzını لَيْلًا / *leylen* “geceleyin” olarak açıklamıştır.⁷⁴ O, hadis metnindeki garîb kelimeyi Kur’an’daki benzeriyle izah etmiştir ve kastedilen manaya delaleti açısından bu daha sarihdir.⁷⁵

Buhârî bazen hadis metnindeki lafzı değil, onun eş anlamlısını hem tercemede zikretmiş hem de Kur’an’daki bir kelimeyle açıklamıştır. Örneğin “Kitâbu’d-De‘avât”ta “Erzel-i ömürden Allah’a sığınmak” adında bir bâb başlığı

⁷⁰ Buhârî, Edeb, 29, (H. No: 6016).

⁷¹ Buhârî, Libâs, 65, (H. No: 5893).

⁷² Buhârî, Eymân ve’n-Nüzûr, 13, (H. No: 6662).

⁷³ Cemâl Estîrî, “Fehmu’l-Hadis fî Dav’i’l-Kur’ân inde’l-İmâmî’l-Buhârî min Hılâli Câmi’ihi’s-Sahîh”, *es-Sünnetü’n-Nebeviyye Beyne Davâbiti’l-Fehmi’s-Sedîd ve Mutetallebâtî’t-Tecdîd Nedve Duveliyye İlmiyye Râbia*, 20-22/04/2009, Külliyyetu’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye ve’l-Arabîyye, Dubai, 2009, (ss. 553-598), s. 570.

⁷⁴ Buhârî, Cihâd ve’s-Siyer, 146, (H. No: 3012).

⁷⁵ Estîrî, “Fehmu’l-Hadis”, s. 571.

açmış ve Hûd sûresi yirmi yedinci âyetteki *أَرَادْنَا / erâzilunâ* lafzını *أَسْقَطْنَا / eskâtunâ* yani “düşük olanlarımız/ayak takımımız” olarak tefsir etmiştir. Konuyla ilgili naklettiği hadiste ise erzel-i ömür yerine *herem* “ihtiyarlık” kelimesi bulunmaktadır.⁷⁶

Metindeki kelimenin eş anlamlısını açıkladığı gibi kimi zaman benzer kelimelerin aynı kökten olmadığını dolayısıyla farklı manalara geldiklerini beyan için bazı kelimeleri açıkladığı müşahede edilmektedir. Nitekim “Menâkibu'l-Ensâr” ana konusunda Yahudilerin, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelmesi münasebetiyle O'nun yanına gelmelerini konu edinen terceme isminden sonra *هَادُوا / hâdû* kelimesini, “Yahudi oldular” şeklinde açıklamıştır. Daha sonra ise bu kelimeyle karışma ihtimalinden olsa gerek A'râf sûresi yüz elli altıncı âyetteki *هُدْنَا / hudnâ* kelimesinin “tevbe ettik”, *هَادٍ / hâid* kelimesinin ise “tevbekâr” manasında olduğunu vurgulamıştır. Ancak bâbda rivayet edilen hadislerde *hudnâ* veya *hâid* lafızları bulunmamaktadır.⁷⁷ Buhârî'nin metinde olmayan bir kelimeyi şerh ettiği bu örnekten hareketle, benzer kelimelerin arasını tefrik ederek olası yanlış anlamının önüne geçmek istediği ifade edilebilir.

Tercemelerdeki yaptığı açıklamalardan birinde hadisin anlam ve yorumunu belirlerken lafzı değil, illet ve kastı esas aldığı söylenebilir. Bu tür örnekler Buhârî'nin hadisleri anlama ve yorumlamadaki eğilimini belirlemenin yanında, söz konusu tavrını âyetlerle nasıl irtibatlandırıldığını göstermesi bakımından da önemlidir. Nitekim “Kitâbu's-Salât”ta “Mescide hizmet etmek” şeklinde bir bâb başlığı açmış, sonra İbn Abbas'tan naklen Âl-i İmrân sûresi otuz beşinci âyetteki İmrân'ın karısının söylediği “Karnımdakini sana hizmet için adadım” âyetindeki *مَحَرَّرًا / muharraran* lafzını “Mescide hizmet etmek için” şeklinde tefsir etmiştir. İlgili bâbda ise bir kadının veya erkeğin mescidi süpürdüğünü ve Hz. Peygamber'in onun kabrinde namaz kıldığını bildiren hadisi rivayet etmiştir.⁷⁸ Nakledilen metinde her ne kadar hizmet etmek lafzı yer almasa da, mescidi süpürmenin bu kabilden bir davranış olduğu düşünülünce, Buhârî'nin hadisi lafzi ve literal değil illet eksenli anladığı için ilgili âyetle ilişkilendirdiği söylenebilir. Çünkü Buhârî'nin açıkladığı mescide hizmet etmek, metinde yer alan mescidi süpürmek lafzından daha umumidir.

⁷⁶ Buhârî, Deavât, 42, (H. No: 6371).

⁷⁷ Buhârî, Menâkibu'l-Ensâr, 52.

⁷⁸ Buhârî, Salât, 74 ve 460 nolu hadis.

SONUÇ

Hadis edebiyatı içerisinde mümtaz bir mevki ihraz eden Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eseri, bir rivayet kitabı olmakla birlikte önemli bazı açıklamaları ihtiva etmektedir. Bu bağlamda musannifin kalem oynatacağı alan, hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına hasredilmiş diğer kitaplara nispetle oldukça sınırlıdır. Çünkü hadis rivayet kitabında, ana konu isimleri ve bâb başlıklarının belirlenmesi ile hadis metinlerinden sonra yapılan birkaç kelimelik izahlar dışında bu imkân bulunmamaktadır. Aksi takdirde, bu eserlerin kendi hüviyetini kaybetme durumuyla karşılaşması mümkündür. Bununla birlikte Buhârî'nin eserinde uyguladığı tasnif metodu, bu sınırlı alanda kendi anlayış ve fikriyatını ortaya koymasını sağlamıştır.

Buhârî'nin temel gayesi, kendi şartlarına uyan sahih hadislerden bir kısmını tahriç edip sonraki nesillere aktarmak olduğu için, eserinin omurgasını hadisler oluşturmaktadır. Bunun yanında tercemelerde kullandığı çok sayıdaki âyet, kendi kanaatlerini yansıtan başlıklar ve hadisi sevk ettikten sonra sened ve metne dair yaptığı kısa açıklamalar bulunmaktadır. O, eserinde yer verdiği âyet, hadis ve kısa izahların tümünü bir arada değerlendirerek metinler arasındaki anlam bütünlüğünü sağlamayı ve neticede bir hükme varmayı hedeflemiştir. Bundan dolayı *el-Câmiu's-Sahîh*'te tahriç edilen hadisler ve kullanılan âyetler hakkında hem Buhârî'nin kendi açıklamaları hem de sahâbe ve tabiün başta olmak üzere önceki kuşaklardan yapılan nakiller mevcuttur.

Kendisine ait olan izahlar, eserde yer verilen merviyâtın tümüne yöneliktir. Bâb başlığındaki âyetleri tefsiri, tahriç ettiği hadislerin senedine veya metnine dair açıklamaları bu cümleden olarak zikredilebilir. Açıklamaya ihtiyaç duyduğu âyet ve hadislerin izahında farklı argümanlardan istifade etmekle birlikte, eserin hadis rivayet kitabı olması hasebiyle bu açıklamaları oldukça kısa ve muhtasar tutmuştur.

Buhârî'nin fıkhu'l-hadise ayrı bir önem atfetmesi, bununla yakından ilgili olan garîbu'l-hadise yönelmesine zemin hazırlamış ve âyetler ile hadis metinlerindeki garîb kelimeleri şerh etme cihetine gitmiştir. Kelime izahlarını büyük oranda dilsel açıklamalardan istifade ederek yapmıştır. Bu anlamda farklı kaynaklardan yararlanmakla birlikte hadis metnindeki garîb kelimeyi, öncelikle Kur'an'da aslının bulunması halinde aynı lafızla, mümkün olmadığı takdirde nezâiri ile şerh etmiştir. *el-Câmiu's-Sahîh* 'te bunun örnekleri oldukça fazla olup bazen kendisi izah ederken bazen de nakillerden faydalanmıştır. Böylece “merfû‘ mânânın tessebbütü” şeklinde isimlendirebileceğimiz bir yöntemle, hadisin doğru ve sahih anlamını Kur'an ayetlerinin yardımıyla belirlemiştir. Nitekim hadisteki *kâtelehumullâh* ibaresini “Allah onlara lanet etsin”, *ihse*’ sözcüğünü “uzaklaş”,

'urûş ve 'arîş kelimelerini “bina/çardak” ve âsârı “adımlar” şeklinde şerh ederken âyetleri delil olarak kullanmıştır. Bazen âyetlere doğrudan atıfta bulunmadığı halde sözcüklerin âyetlerdeki durumu Kur'an'dan faydalandığına işaret etmektedir. Bu bağlamda dikkat çeken bir başka özellik ise hadisteki kelimeyi âyetteki anlamıyla karıştırılmasını engellemek için açıklamasıdır. Nitekim hadisteki نَصَّ / nassa kelimesini gündeme getirmesi âyetteki مَنَاصُّ / menâs sözcüğüyle aynı kökten olduğu düşüncesini bertaraf etmeye yöneliktir.

Garîb kelimeleri genellikle hadisleri sevk ettikten sonra şerh eden Buhârî, tercemelerde bunun aksine bir yöntem benimsemiştir. Önce bâb başlığını vermiş, akabinde hadisteki garîb kelimeyi âyetle açıklamış, en son da hadisi nakletmiştir. Kanaatimizce böyle bir yöntem benimsemesi, muhatabı gelecek hadis metnine zihnen hazırlama amacına matuftur.

Sonuç olarak Buhârî, hadislerin doğru anlam ve yorumunu tespit için garîb kelimeleri âyetteki asıllarıyla veya benzerleriyle açıklamıştır. Böylece hem sahih anlamı temin etmeyi hem de Kur'an-sünnet bütünlüğüne vurgu yapmayı amaçlamıştır. Ancak bu, doğru anlama ve yorumlama için benimsediği yegâne yol olmayıp sadece uygun hadislere tatbik ettiği bir yöntemdir. Nitekim bu yöntemin, hadisleri doğru anlamak ve yorumlamak için önemli olduğunu kabul etmekle birlikte, bütün hadislere uygulanabileceğini iddia etmek ve aynı amaçla ortaya konan diğer yöntemleri devre dışı bırakmak mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aynî, B. (trs.). *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Cilt 1-25). Dâru'l-Fikr.
- Bağcı, H. M. (2004). Hadis Metodolojisinde Sahihu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV(1), 39-56.
- Bilen, M. (2013). *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara Okulu Yayınları.
- Buhârî, M. (1999). *el-Câmiu's-Sahîh*. Dâru's-Selâm.
- Çakan, İ. L. (2012). *Hadis Edebiyatı*. İFAV Yayınları.
- Çakan, İ. L. (2014). *Müslüman Kimliği Buhârî'nin Kitap ve Sünnete Bağlılık Bölümü Çerçevesinde*. İFAV Yayınları.
- Çakın, K. (1997). Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci. *İslâmî Araştırmalar*, X(1-2-3), 100-109.

- Dârekutnî, A. (1985). *el-İlzâmât ve't-Tettebbu'*, thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebû Hayyân, M. (1993). *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed vd. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Estîrî, C. (2009). Fehmu'l-Hadîs fî Dav'i'l-Kur'ân inde'l-İmâmi'l-Buhârî min Hılâli Câmi'ihî's-Sahîh. *es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Davâbiti'l-Fehmi's-Sedîd ve Mutetallebâti't-Tecdîd Nedve Duveliyye İlmiyye Râbia*. 4/20-22/2009, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye, Dubai, 553-598.
- Hatiboğlu, M. S. (1997). “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”. *İslâmî Araştırmalar*, X(1-2-3).
- Itr, N. (1970). *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetü Beyne Câmihi ve Beyne's-Sahîhayn*. Matbaatu'l-Cennet.
- İbn Hacer, A. (trs.). *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Cilt 1-13). Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Hacer, A. (2012). *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethu'l-Bârî*, thk. Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz - Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sancaklı, S. (2019). Ayet Hadis bütünlüğü açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb başlıklarının analizi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, 19-39.
- Sezgin, F. (2000). *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Kitâbiyât Yayınları.
- Suyûtî, C. (2010). *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Bedî' es-Seyyid el-Lahhâm. Dâru'l-Kelimi't-Tayyib.

EXTENDED ABSTRACT

al-Jami al-Sahih is the first work to be classified only to collect sound hadiths and is accepted the most reliable book after the Quran. Features such as Bukhari's scientific competence, and his success in selection of sound hadiths, and the method of classification of the work have been effective in making this acceptance a convention. Although *al-Jami al-Sahih* is a book of hadith narration, it contains abundant explanations about verses or chains of transmitter and texts of hadiths. These explanations are not as long as in the books of science of strange hadith or commentary on hadith collections, but rather are explanation in the form of a single word. These short explanations that is some of which belong to Bukhari and the other to the previous generations, are highly important in determining the correct meaning and interpretation of the hadith texts, as well as in terms of showing the collector's thought world, and his judgments that he obtained from the hadith texts. Because he has tried to evaluate together all the narrated material such as the verses he mention and hadiths he narrative in his book in its internal integrity. As a result of this, he has aimed to reach certain judgement by establishing a meaning link between texts.

Bukhari as well as has made a brief interpretation of the verses he mentioned at the beginning of heading of the sub-chapters (abwāb) he has made some explanations about the hadiths he narrated. Some of these explanations are about the hadith texts and some are related to the chain of transmitter. In the explanations that are related to the chain of transmission, it is seen that he explains the identity of transmitter, and he mentions text-related appendages, and draws attention to the differences words in other chain of transmitters. The explanations that are related to the hadith texts are rather in the quality of the commentary of rare words in hadith. Bukhari, who explain such words in different ways, frequently apply to the linguistic arguments. However, in this study, it will be discussed that Bukhari interprets the rare words in the hadith texts with a verse, in other words, makes use of the Quran in understanding and interpreting hadiths.

While Bukhari explains a rare word in hadith texts with a verse, he tends to make use of the meaning of that word in the verse by first determining the common word between the hadith and the Quran. If this is not possible, he prefers to method of explanation with the other verse that contains similar words, thus aiming to interpret the Quran and the hadith together. The reason for this is that he wants to benefit a lot, and draw attention to the fact that the same word is also in the Quran. The process of understanding the hadith texts, it is extremely important to consider the verses, in determining correct meaning and interpreting. Thus, he has determined the meaning area of the hadith by referring to the Quran,

with by method that used, and pay attention to the integrity of verse-hadith / Quran-Sunnah. With the method that he used, both he interpreted the verse with the hadith and explained the meaning of the hadith with the verse by associating it. Although Bukhari does not always clearly express the connection between his explanations of rare words in hadith that are in the hadith texts with the verses, it is understood from the nature of some explanations that they are also inspired by the Quran. Generally, although he explains the rare words in hadith after the hadith, he sometimes does it at the beginning of heading of the sub-chapters (abwāb) before it. In our opinion, with this method he uses, he wants to prepare the interlocutor for the hadith text that he will transmit.

The meaning relationship that Bukhari has established between a gharib word in the hadith and the word in the verse is not at the same level and for the same purpose in every text. Generally, while he explains a word in hadith text with its original or similar in the verse, it is also seen that he rarely uses the same method to show that the words are different.

Making use of the words in the verses in the explanation of rare words in hadith is a new method that is not seen much in relater before Bukhari. Since science of strange hadith is related to fiqh al-hadith, Bukhari further take care to the explanation of the rare word in hadith, properly the subject and purpose of his book. The explanations that found in his book are important in terms of reflecting his own understanding, the world of thought and his understanding of the hadith text. It is remarkable that in addition to Bukhari's identity as a relater, the verses he mentioned in various parts of his book and the short commentaries he made about them show his commentator direction, and his explanation of words in hadith texts shows his attribute of hadith explanator, and his desire to reach a judgment based on all the narrated material he transmitted shows the feature of legal scholar.